

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

В.М.Лободаєв

Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917 р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ

Лютнева революція 1917 р. дала поштовх лавиноподібній демократизації українського суспільного життя. Вже в березні у містах і селах України з'явилося чимало найрізноманітніших громадських організацій і товариств. У наступні місяці їхня кількість зростає. Частково вони були створені за ініціативою і при підтримці управлінських структур Тимчасового уряду і Центральної Ради. Але були й такі, що виникали стихійно, без підказки органів державної влади чи політичних партій. Серед них особливий інтерес становлять організації та товариства, створювані в селянському середовищі. Вивчення процесу їхнього утворення та діяльності сприятиме розв'язанню однієї з найскладніших проблем вітчизняної історіографії – ролі українського селянства в національно-демократичній революції 1917-1920 рр.

Яскравим виявом спроможності селянства до самоорганізації було Вільне козацтво - своєрідне національно-військове товариство охорони правопорядку. Однак, на жаль, історія вільнокозачого

руху досі фактично не досліджена. Покищо немає жодної вагомої наукової праці з цієї проблеми. В радянській історіографії про вільних козаків згадується лише епізодично у працях, присвячених, головним чином висвітленню подій громадянської війни в Україні.

Дослідники з української діаспори також нечасто зверталися до цієї проблеми. До того ж більшість їхніх праць позначені впливом політичного протистояння двох таборів української еміграції – демократичного та гетьмансько-монархічного. Це особливо характерно для праць, написаних у міжвоєнний період, коли згадане протистояння було надзвичайно гострим. Із зарубіжних досліджень слід виділити праці О.Бантиш-Каменського, Р.Бориса та А.Жука¹. Проте вони написані переважно на основі мемуарних джерел, які, на жаль, не дають вичерпної відповіді на всі проблемні питання історії вільнокозацького руху.

Сучасні українські історики лише починають приділяти увагу дослідженню Вільного козацтва, але переважно у рамках більш широких проблем з історії українського війська чи селянства². Безпосередньо

---

¹Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр.. - Мюнхен, 1923; Борис Р. Вільне Козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні.- Львів, 1934; Жук А. Вільне Козацтво // Український скиталець. - Відень, 1923. - Ч.1-5, 7, 9-10, 19-22.

² Голубко В. Армія Української Народної Республіки. Утворення та боротьба за державу. - Львів, 1997; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. - К., 1997; Малик Я. Тоталітаризм в українському селі.

історії Вільного козацтва присвячені статті Н. Барановської, В. Голубка, П. Захарченка, Ю. Каліберди¹.

Для подальшого дослідження вільнокозачого руху необхідно залучити якнайбільше архівних документів та матеріалів періодичних видань 1917-1918 рр., які донедавна були недоступні науковцям. Саме цей “свіжий струмінь” має вивести дослідників Вільного козацтва на якісно новий пізнавальний рівень.

Вільнокозачий рух пройшов кілька етапів, кожний з яких мав певні особливості. Тому для його аналізу варто застосувати таку періодизацію:

1. Період зародження та ідейно-організаційного становлення перших вільнокозачих громад – березень-серпень 1917 р.

2. Масове “покозачення” українського суспільства, перетворення Вільного козацтва з суто

Перша спроба впровадження (жовтень 1917-березень 1918 р.р.). - Львів, 1996; Солдатенко В. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал . - 1992. - № 6. - С. 26-39.

¹ Барановська Н. Вільне козацтво – національна військова опора і реальна державницька сила УНР 1917-поч. 1918 рр. // Збірка науково- методичних праць Військового інституту при ДУ «Львівська політехніка», 1998. - Вип.4.- С.3-7.; Голубко В. Змарнована сила // Наука і суспільство. - 1992. - № 10-12. - С. 24-26; Захарченко П. Вільне козацтво у 1917 –1918 рр. // Історія України. - 1998. - №21. - С.1-2; Каліберда Ю. Вільне козацтво у спогадах сучасників // Військо України. - 1997. - № 3-4. - С.48-49.

селянського руху в загальногромадське явище. Утворення і боротьба за впливи кількох організаційних центрів вільнокозачого руху – відділу по формуванню Вільного козацтва при Генеральному Секретаріаті (утворений в серпні 1917р.), Генеральної козацької кади, ради вільного козацтва робітників м.Києва – вересень-листопад 1917 р.

3. Спроби Генерального Секретаріату та генеральної козацької ради, мобілізувати вільних козаків у ході конфлікту Центральної Ради з Раднаркомом РСФРР. Утворення реєстрового вільного козацтва. Активна участь вільнокозачих загонів в антибільшовицькій боротьбі. Перехід ролі об'єднавчого центру до Звенигородського коша Вільного козацтва. Роззброєння і офіційний розпуск вільнокозачих загонів після завершення війни – грудень 1917-квітень 1918 рр.

4. Участь загонів сільського вільного козацтва у повстансько-партизанській боротьбі проти гетьманського режиму. Розчинення вільнокозачих громад в українському повстанстві – травень-серпень 1918 р.

Така періодизація є дещо умовною, але вона чітко відображає основні етапи розвитку вільнокозачого руху на фоні революційних подій 1917-1918 рр.

Найбільшу увагу дослідники приділяють участі Вільного козацтва у військовому протистоянні Центральної Ради та Раднаркомом РСФРР, намагаючись зрозуміти, чому українська влада не змогла (чи не побажала) повною мірою використати ці формування

для свого захисту. В цьому зв'язку не менш важливо розглянути процес становлення вільнокозачого руху в березні - серпні 1917 р., коли він розвивався стихійно, без будь-якої офіційної підтримки з боку української влади.

Витоки такого чітко вираженого національного явища, яким було у 1917-1918 рр. Вільне козацтво, легко визначити, якщо прослідкувати умови розвитку українського національного руху у ХІХ - на початку ХХ ст. Адже в цей час саме село було основним осередком розвитку української народної культури. Тут свято оберігалися і передавалися з покоління в покоління овіяні романтикою перекази про славне історичне минуле. Особливе місце займали козацькі традиції¹. Спогади про козацьке самоврядування, і, зокрема, про особливі демократичні порядки, що панували в Запорозькій Січі, були тим історичним підґрунтям, що єднало неорганізоване і малоосвічене українське селянство. Це, звичайно ж, не свідчить про високу національну свідомість селян-українців, а скоріше про їх анархічну ментальність. Але відродження козацьких традицій у нових суспільно-політичних умовах ХХ ст. було одним із засобів залучення українського селянства до активної громадської діяльності.

Цілком зрозуміло, чому саме Звенигородський повіт, який за тогочасним адміністративно-територіальним поділом входив до складу Київської

---

¹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації 19–поч. 20 ст. – К., 1996. - С.24–25.

губернії, став у 1917 р. осердком відродженого козацтва. Адже саме тут особливо гостро відчувалося релігійне та національне протистояння між селянами-українцями і поміщиками-поляками. Воно сприяло підтриманню історичних традицій. До того ж у кожному селі цього повіту жили родини козацьких нащадків, що виділялися серед загальної селянської маси заможністю та освіченістю¹. Одним з них був Никодим Петрович Смоктій – заможний господар, що мав “за плечами” лише звенигородську двокласну школу, але багато читав, шанував козацькі традиції² і ще задовго до революційної весни 1917 р., сподівався “при першій нагоді відновити козацтво в Україні”³. Саме він при підтримці студентів Київського комерційного інституту Віктора Ковтуненка та Гаврила Пищаленка почав у березні 1917 р. створювати у селах рідної Гусаківської волості перші вільнокозацькі громади. Н.Смоктій очолив Гусаківську волосну управу⁴, а В.Ковтуненко у травні 1917 р. був затверджений Тимчасовим урядом на посаді звенигородського повітового комісара⁵, що давало їм

---

¹ Биковський Л. Спогади про початки УВК в 1917 р. // Українське Козацтво. – 1972. – Ч. 4. – С. 17.

² Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 98.

³ Биковський Л. Вказ. праця. – С. 18.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф.811. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 104.

⁵ Звенигородська зоря. – 1917. - 24 травня.

можливість пропагувати ідею відродження козацтва серед населення Звенигородщини.

Про організацію та діяльність перших формувань Вільного козацтва відомо надзвичайно мало. Виділимо лише спогади члена Центральної Ради Юрія Тютюнника¹, який в лютому-березні 1918 р., очолював Звенигородський кіш Вільного козацтва. Але подана ним інформація грішить неповнотою та фактологічними хибами (на що буде вказано нижче). Тому спробуємо розглянути це питання спираючись, перш за все, на свідчення архівних документів.

Як згадувалося вище, перші вільнокозачі громади виникли у березні 1917 р. в Гусаківській волості. Об'єднання їх в Гусаківський курінь Вільного Козацтва відбулося 23 квітня на волосних зборах вільних козаків, скликаних Н. Смоктьєм². В постанові зборів чітко визначена мета нової організації - "... згуртуватись і напружити всі свої сили, разом з усіма націями нашої обновленої держави, стати рука об руку на захист Росії, проти наплива злої деспотичної німецької орди, котра напустила своїх шпівнів в Росію і котра разом з буржуазією сіють смуту і силяться зробити контрреволюцію..."³. І далі: "...боронити і підтримувати нове Правительство і росповсюджувати мрію за демократично-федеративну республіку, котра має незабаром бути на з'їзді в Установчих зборах в головнім городі Петрограді, і взагалі боронити всіх

¹ Тютюнник Ю. Вказ. праця.

² ЦДАВО України. - Ф. 811. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 104

³ Там само.

мирних громадян, їх збіжжя, їх незалежність од окремих таємних злих випадів, розбіяк і злодіяк”¹. Завдання козацтва конкретизуються в “Наказі по Гусаківському куріню № 1” - захищати “всі справи селян, боротися з злочинством,” стояти на сторожі ... всіх справ вільності”².

Отже, хоча перші вільнокозачі громади й мали національно-історичний характер, але не ставили радикально-самостійницьких завдань. Їх провідною метою був захист власницьких інтересів українського селянства, а перспектива розв’язання національно-державницької проблеми вбачалася ними в повній залежності від головної мети: “Захищати самостійність України, її незалежність, маючи на меті прощлі козацькі справи в господарських розпорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луги як власність козацтва”³. Тому твердження Р.Млиновецького про те, що Вільне козацтво було створене самостійниками і з перших днів свого існування мало чіткий самостійницький характер, на нашу думку, є сумнівним⁴. Про партійну приналежність Н. Смоктія нічого невідомо (вірогідно, він був безпартійним), а В.Ковтуненко належав до партії українських есерів.⁵

---

¹ Там само.

² Там само. – Арк. 105 зв.

³ Там само.

⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 р.р. (Про що «історія мовчить»). – Львів, 1994. – С. 144.

⁵ Захарченко П. Вільне козацтво... – С.1.

Вимогою надання автономії України обмежувався в своїх пропагандистських промовах і третій ініціатор вільнокозачого руху – Г. Пищаленко¹. Незважаючи на це, різні самостійницькі угруповання (від самостійників-соціалістів до українських монархістів) з перших днів існування нового козацтва намагалися впливати на нього².

Таким чином, очолюваний Н.Смоктієм Гусаківський курінь, до якого на момент утворення входило 350 козаків³, був на кінець квітня 1917 р. єдиним реально організованим куренем Вільного козацтва на Звенигородщині. Але, за свідченням Ю. Тютюнника вже в середині квітня 1917 р. відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва Звенигородщини, який об'єднав п'ять волосних куренів в єдиний повітовий кіш⁴. На нашу думку, таке твердження є помилковим. Довести це спробуємо, проаналізувавши історію створення прийнятого цим з'їздом статуту:

“1. Вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу.

2. Воно є територіальною військовою організацією, в яку мають право вступати громадяни не молодші вісімнадцяти рр.

¹ Звенигородська зоря. – 1917. – 16 червня.

² Українська партія самостійників – соціалістів.

Українська революція (1917–1919). – Відень – Київ, 1920. – С. 32 ; Борис Р. Вказ. праця. – С. 12.

³ ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104

⁴ Тютюнник Ю. Вказ. праця. – С. 98.

3. Не приймаються до організації люди, ворожі до України, та люди, покарані судом за кримінальні злочини.

4. Всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини.

5. На командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників”¹.

Проект статуту розробив осавул І.Полтавець-Остряниця, який в той час обіймав посаду писаря при Петроградській окружній військовій раді². Саме там він зустрівся з селянином с. Кирилівки, делегатом Першого Всеросійського селянського з’їзду М.Шевченком і, на його прохання, “накидав невеличкий статут до організації в декількох пактах”³. Як твердив О. Бантиш-Каменський, це сталося наприкінці березня чи на початку квітня, коли, на його думку, відбувся згаданий з’їзд⁴. Але Перший Всеросійський селянський з’їзд був скликаний Тимчасовим урядом 4-12 травня 1917 р.⁵ Тому наведені факти дають змогу стверджувати, що Ю.Тютюнник, а слідом за ним дослідники, які посилаються на нього, переносять події більш пізнього часу на середину квітня і таким чином перебільшують

¹ Там само.

² ЦДАВО України. – Ф. 3293. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6.

³ Там само. – Арк 2.

⁴ Бантиш-Каменський О. Вказ. праця. – С. 4.

⁵ Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 218.

інтенсивність поширення вільнокозачої ідеї. Ще одне побічне підтвердження цього знаходимо в спогадах І. Полтавця-Остриниці, який твердив, що рух Вільного козацтва почався в травні (!!!) 1917 р.¹, а, отже, в березні чи квітні він ніяк не міг написати статут для організації, про яку вперше дізнався від вже згаданого М. Шевченка.

Отже, статут І.Полтавця-Остриниці міг з'явитися на Звенигородщині не раніше середини - другої половини травня 1917 р. У цей час повітова земська газета "Звенигородська зоря" вперше фіксує існування кількох (крім Гусаківського) вільнокозачих куренів – Козачанського, Ольшанського, Пидинівського, Петриківського². Саме до цього періоду слід віднести об'єднання вільних козаків на повітовому рівні. Це логічно узгоджується і при аналізі тексту статуту, який відзначається певним радикалізмом порівняно з постановами Гусаківського куріня. В статуті Вільне козацтво названо територіальною військовою організацією з доволі широкими повноваженнями. Детальніше про це говориться в "Інструкції формування Вільного козацтва по Звенигородському повіту" від 1 червня 1917 р.. В ній заперечується необхідність регулярної армії, яка є "великим тягарем на народню шию"³. Єдиним захисником демократичного ладу в Україні, на думку авторів інструкції, "може бути тільки народня міліція (вільне

¹ ЦДАВО України. – Ф. 3293. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 3 зв.

² Звенигородська зоря. – 1917. - 29 травня.

³ ЦДАВО України. – Ф. 811. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 126.

козацтво). Цю народню міліцію уявляють собою всі творчі сили України, які годні носити зброю, і ці сили не повинні перекидатися на сотні тисяч верст для несення військової служби, будуть таку службу нести в своїх рідних місцях, захищати своє власне господарство і господарство всього люду України, і це козацтво незмінно буде служити собі самому, незмінно буде оберігати неньку Україну”¹.

Зважаючи на таку більш конкретну програму вільнокозачого руху, стає зрозумілим, чому роль провідного організатора Вільного козацтва на Звенигородщині в цей час переходить до Семена Гризла – вихідця з селян, фельдфебеля російської армії. Саме він став кошовим отаманом вільних козаків Звенигородщини. Свідок тих подій Л.Биковський цілком слушно пояснює це тим, що “характер Вільного козацтва на Звенигородщині пішов у напрямку, який не відповідав задумам Смоктія і його однопумців”, а “тверда вдача” С.Гризла “більш відповідала рівневі й настроям тодішньої маси козацтва”². Загальна маса селянства не надто переймалася демагогічними закликами боротися проти “деспотичної німецької орди”³. Більш привабливим для них було негайно і власною озброєною силою приступити до вирішення соціальних проблем.

Під керівництвом С.Гризла Звенигородський кіш проводив активну пропагандистську та організаційну

---

¹ Там само.

² Биковський Л. Вказ. праця. – С. 18.

³ ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104.

роботу. Основою військової організації була сотня, яка формувалася з жителів одного села. Сотні однієї волості об'єднувалися в курінь, а курені одного повіту – у кіш¹. Кількість козаків у сотнях була різною – від кількох десятків до кількох сотень чоловік². Якщо на початку червня 1917 р. Звенигородський кіш налічував приблизно 700 членів³, то наприкінці липня 1917 р. його кількість зросла до 6 тис.⁴, а на початок вересня досягла 9,5 тис. козаків⁵. На вересень 1917 р. вільнокозачим рухом було охоплено 10 з 17 волостей Звенигородського повіту⁶. Штаб коша підтримував тісні стосунки з І. Полтавцем-Остряницею, який у цей час працював в інспекторському відділі Українського Генерального Військового Комітету (УГВК)⁷ і домагався офіційного визнання Вільного козацтва на основі виробленого ним статуту⁸. С. Гризло виступив одним з ініціаторів організації з вільних козаків Звенигородщини козачого полку ім. Т. Шевченка. Полк повинен був складатися з трьох куренів, а загальна кількість добровольців, які бажали служити в

---

¹ Там само. - Арк. 134 –134 зв.

² Тютюнник Ю. Вказ. праця. – С. 98.

³ Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. - № 3 –4.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 811. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 114.

⁵ Там само. - Арк. 122.

⁶ Там само. - Арк. 121.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3293. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 6.

⁸ Бантиш-Каменський О. Вказ. праця. – С. 6.

ньому на середину вересня досягла 5 тис. чол.¹. Організаційний комітет по формуванню полку, утворений 21 липня 1917 р., очолив капітан М.Добровольський. Він неодноразово звертався з цього питання до УГВК, але дозволу не отримав².

Влітку 1917 р. вільнокозачий рух поширився на інші повіти Київської губернії, а також охопив Полтавщину, Чернігівщину, Катеринославщину. Об'єктивною причиною цього процесу була необхідність охорони громадського порядку. Розбійні напади і грабежі – супутники будь-яких “переломних” етапів історії – набували дедалі більшого розмаху. Особливо “відзначалися” солдати-дезертири російської армії. Їхня кількість на території України протягом березня-липня 1917 р. зросла з 195 тис. до 365 тис.³. Тому в створенні вільнокозачих товариств населення бачило єдиний шлях збереження свого життя і власності. Організаційна структура утворюваних вільнокозачих громад була такою ж, як і на Звенигородщині. До них приймали тільки тих, хто не перебував на військовій службі. Переважно це була молодь (16 – 18 рр.) або чоловіки, звільнені з війська за віком чи станом здоров'я. Більшість товариств налічували від кількох десятків до кількох сотень чоловік і діяли в межах одного або 2-3 сіл. Іноді вони

---

¹ ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 112, 114, 127 – 130.

² Там само. – Арк. 117.

³ Palij M. An Anarchism of Nestor Makhno 1918 – 1921. An Aspect of Ukrainian Revolution. – London, 1976. – p. 25.

самоліквідовувалися через відсутність обізнаних з військовою справою керівників¹, чи вороже ставлення місцевого населення². Крім Звенигородського повіту, найбільш чисельним і організаційно оформленим влітку 1917 р. було Вільне козацтво в Бердичівському³, Васильківському⁴, Черкаському, Київському, Сквирському, Уманському повітах Київської губернії⁵ та Золотоношському⁶ і Миргородському повітах Полтавської губернії⁷. Але й вони за чисельністю значно поступалися Звенигородському кошу: на вересень 1917 р., наприклад, в Уманському повіті налічувалось 1700⁸, а у Васильківському – 1500 вільних козаків⁹.

Політичний характер більшості вільнокозачих формувань визначити важко через відсутність чітко розроблених статутів. Часто вони взагалі не мали ніякого статуту і в своїй роботі “керувались... знанням історії козаччини з часів Хмельниччини, узглядняючи

---

¹ ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 185 – 185зв.

² Там само. – Спр. 1. – Арк. 307.

³ Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10.

⁴ Там само. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31 – 31 зв.

⁵ Там само. – Спр. 2. – Арк. 59 – 59 зв., 146, 149, 158 – 159, 308.

⁶ Там само. – Спр. 3. – Арк. 20 – 20 зв.

⁷ Там само. – Спр. 4. – Арк. 1 – 24 зв.

⁸ Там само. – Спр. 2. – Арк. 149.

⁹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 31 – 31 зв.

при тім революційну хвилю нашого віку”¹. А організації, що мали статuti, здебільшого обмежувались лише розпливчастими фразами про необхідність “охорони волі України”². Очевидно, все залежало від політичних уподобань керівників вільнокозачих організацій, а рядові козаки не надто переймалися загальнодержавними проблемами. Багато уваги приділялось агітаційно-просвітницькій діяльності: створенню в селах козачих бібліотек, вивченню історії України, пропагуванню різних видів спорту, влаштуванню мітингів, вистав³. Але основним завданням залишалася правоохоронна діяльність: боротьба з дезертирством, грабежами, самогоноварінням. Їх підтримували керівники місцевих правоохоронних органів⁴.

Фактична легалізація вільнокозачого руху відбулася на 2-му Всеукраїнському військовому з’їзді (5 – 10 червня), де були присутні представники звенигородського козацтва. Заслухавши промову курінного отамана Шаповала, який стисло розповів про організацію козацтва на Звенигородщині, з’їзд ухвалив пропозицію підпорядкувати Вільне козацтво Генеральному військовому комітету⁵. Представників

¹ Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його з’їзд в Чигирині. (Зі спогадів) // Українське Козацтво. – 1977. – Ч. 4. – С. 30.

² ЦДАВО України. – Ф. 811. - Оп. 1. - Спр.4. - Арк. 2.

³ Там само. – Спр.1. - Арк. 106.

⁴ Нова Рада. – 1917. - 29 серпня.

⁵ Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. - № 5 –6.

Вільного козацтва вітав і 1-й Губерніальний з'їзд Київщини (17 – 18 червня)¹. Губерніальна рада, обрана на цьому з'їзді, 18 липня звернулася з проханням до Генерального Секретаріату негайно взятись за організацію козацтва, яке мало бути “озброєною силою і стояти проти нападів дезертирів”². Ще рішучіше з цього питання висловився 2-й Губерніальний з'їзд Київщини (19 – 20 серпня). Він постановив негайно розпочати організацію на території Київської губернії Вільного козацтва, яке, “будучи в розпорядженню українських революційних інституцій, мало б обов'язки народньої міліції і захищало інтереси трудового народу України і українську революцію”³.

Але ні Центральна Рада, ні її виконавчі органи не поспішали надати офіційну підтримку стихійному селянському руху, який підозрювали в “контрреволюційності”. Розробка проекту статуту для Вільного козацтва затягувалася, а реальна допомога, за якою зверталосся керівництво вільнокозачих загонів, не надавалася⁴. Основною проблемою вільних козаків була нестача зброї та обізнаних з військовою справою інструкторів. Навіть Звенигородський кіш (9,5 тис. козаків у вересні 1917 р.) мав лише приблизно 600 одиниць вогнепальної зброї⁵. Пртое УГВК

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2245. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

² Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 16 зв.

³ Там само. – Арк. 16 зв.

⁴ Там само. – Ф. – 3293. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3 – 3 зв.

⁵ Там само. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 121.

обмежувалося лише обіцянками. З часом недовіра української влади до Вільного козацтва наростала. Зважаючи на національний характер руху і постійно проголошувану вільними козаками вірність Центральній Раді, вона видається дещо дивною і незрозумілою. Тому її причини варто розглянути окремо.

В науковій літературі є кілька точок зору з цього приводу. Р.Млиновецький вважає, що Вільне козацтво було “сіллю в очах” автономістів Центральної Ради внаслідок чітко вираженої самостійницької спрямованості. Найпереконливішим доказом цього, на його думку, є виступ Звенигородського коша на підтримку збройного повстання 2-го українського полку ім. гетьмана П.Полуботка (4 – 6 липня 1917 р.)¹. Але обставини цього виступу (як і самого повстання полуботківців) досі ще остаточно не з'ясовані. Про нього згадує лише Ю. Тютюнник: “До Звенигородки долетіла вістка, що в Києві наше військо б'ється з росіянами. Вільне козацтво з власної ініціативи вирушило на допомогу. В забраних силою чотирьох потягах, захопивши на станції Цвіткове гармати, прибуло козацтво під Київ. На станції Мотовилівка довідалися, що сама українська влада зліквідувала виступ, і повернули назад”². Більш достовірні інформація відсутня. Тому неможливо зрозуміти реальні мотиви такого “першого наступу села на

¹ Млиновецький Р. Вказ. праця. – С.372.

² Тютюнник Ю. Вказ. праця. – С. 98.

Київ”¹. А вислів про те, що Вільне козацтво вирушило “на допомогу”, дізнавшись, що “в Києві наше військо б’ється з росіянами”, навряд чи можна трактувати на користь радикального самостійництва вільних козаків. Антиросійські настрої українського селянства ще не означали його високої національної свідомості. Хоча такий виступ, незалежно від його причин, не міг не посилити підозри лідерів Центральної Ради щодо “контрреволюційності” вільнокозачого руху.

У тогочасних зверненнях та привітаннях козацької старшини до української влади немає й тіні опозиційності щодо перспектив розв’язання національно-державної проблеми. Вони висловлюють повну підтримку Центральної Ради, “як вищого крайового органу влади на Україні”². Навіть Всеукраїнський з’їзд Вільного козацтва, що відбувся на початку жовтня 1917 р., закликав “підтримувати федерально-демократично-республіканський устрій Росії з повною автономією України при забезпеченні прав меншостей”³. Це, звичайно, ні якою мірою не заперечує зростання національної свідомості українського селянства в ході революційних подій. Але такий лише шлях “зі селян у націю”⁴ був далеким до завершення. Тому самостійницькі настрої Вільного

---

¹ Там само.

² ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 99 – 99

³ Зв.

⁴ Там само. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 143.

⁵ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 117.

козацтва, принаймні в досліджуваній нами період, не варто перебільшувати.

Слушною є думка про те, що українських лідерів непокоїв соціальний склад вільнокозачих загонів, які формувалися із заможних і середніх селян¹ (бідняки не мали можливості вступити до них, бо були “надзвичайно заклопотані боротьбою з злидарством”²). Тому природно, що проекти “соціалізації” землі, відображені у програмах провідних українських партій, викликали незадоволення вільного козацтва, яке ставило своїм головним завданням захищати “всі справи селян” і “власність козацтва”³. На думку Н.Полонської-Василенко, зародження вільнокозачого руху було негативною реакцією українського селянства на соціалістичну пропаганду⁴. Однак обмежувати опозиційність української влади до Вільного козацтва лише цією причиною було б неправильно. Відверте невдоволення ліквідацією приватної власності керівництвом вільнокозачого руху починало виявляти значно пізніше – в листопаді–грудні 1917 р., після прийняття Центральною Радою III Універсалу⁵. В досліджуваній період соціалізація була лише

¹ Vovchuk I. Forty Years ago // The Ukrainian Quarterly. – 1957. – Vol. 4. – № 3. – P. 9.

² ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 151 – 151 зв.

³ Там само. – Арк. 105 зв.

⁴ Полонська - Василенко Н. Історія України 1900 – 1923. – К., 1991. – С. 58.

⁵ Голос Києва. – 1918. – 14 липня.

проектом майбутнього розв'язання аграрної проблеми, який, хоча й викликав занепокоєння заможної частини селянства, ще не був підставою для відкритого протистояння.

Найголовніше, що лякало українських лідерів у Вільному козацтві, спроба надати рухові військового спрямування. Провідником цієї тенденції, як було показано вище, був штаб Звенигородського коша на чолі з С.Гризлом. І хоча програмні документи звенигородців значною мірою тотожні з ідеями українських соціалістів про необхідність заміни в майбутньому регулярної армії “всенародним озброєнням”, але вигляд реально існуючого козацтва їх абсолютно не влаштовував. Спроба створити альтернативну (щодо регулярної армії) територіальну військову силу означала не лише неможливість проведення “соціалізації” землі, але й певну реорганізацію всього місцевого самоуправління. Вже в липні 1917 р. штаб Звенигородського коша розповсюдив відозву, в якій висловив побажання, щоб “в раду повітової старшини ввійшли представники від спілок, “Просвіти”, робітників, солдатів і інших організацій”¹. Такі ж ідеї пізніше з'являються в статутах інших вільнокозачих організацій. Зокрема, за статутом Зозівського куреня (Липовецький повіт Київської губернії) загальне керівництво козацтвом у волості планувалося передати Волосній нараді, яка б складалася з представників волосної селянської

---

¹ЦДАВО України. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 116.

спілки, "Просвіти", народної управи і курінного отамана¹.

Зрозуміло, провідна роль у такому об'єднанні місцевих громадських організацій належала б Вільному козацтву, яке, на думку деяких отаманів, мало перебрати на себе всі функції місцевих правоохоронних органів². А якщо згадати про виборність козацької старшини (провідний принцип організації козацьких формувань), то стає зрозумілим, що можливість здійснення контролю над ними з боку центральної влади була мінімальною. В цьому українські лідери бачили загрозу демократичному ладу. На думку члена УГВК О.Пількевича, посилення козацького руху могло привести до відновлення гетьманщини як авторитарного, диктаторського режиму³. Дії вільнокозачих загонів посилювали ці підозри. Самочинно утворене козацтво, вважаючи себе представником інтересів народу, не чекаючи дозволу центральної влади, почало наводити порядок у повітах за власним розсудом. Іноді це межувало з відвертим свавіллям, яке частково визнавали і самі вільнокозачі отамани. Щоправда, за їх твердженням, це були лише "окремі випадки", за які винних суворо карали⁴. Але джерела свідчать, що іноді самоуправство вільних козаків мало планомірний характер. В тих районах, де вільнокозачі формування були численними і добре

---

¹ Там само. - Спр. 2. - Арк. 4.

² Там само. - Спр. 1. - Арк. 103.

³ Бантиш-Каменський О. Вказ. праця. - С. 6.

⁴ ЦДАВО України. - Ф. 811. - Оп. 1. - Спр.1. - Арк. 103.

організованими, їх керівники починали чинити силовий тиск на органи місцевої влади і самоврядування Найбільш характерним це було для Звенигородщини, де, за свідченням автора статті “Козача романтика”, опублікованої в газеті “Нова Рада”, козацтво вчинило “чимало бешкетів”: зірвало проведення земського зібрання, на сільських і волосних сходах вдавалося до погроз¹. Це підтверджує і Ю.Тютюнник, якому довелося в липні 1917 р. ліквідувати конфлікт між штабом Звенигородського коша і земською управою. Цікаво, що суть конфлікту полягала в домаганні штабу коша вивести зі складу земської управи одного з її членів лише через його неукраїнське походження². На думку Ю. Тютюнника, причини цього конфлікту “слід шукати в особі Гризла, який не користувався авторитетом серед населення, але, будучи спритною людиною, тримався на посаді кошового”³.

Навіть повітовий комісар В. Ковтуненко, який ще в травні 1917 р. радо вітав Гусаківський курінь⁴, почав негативно оцінювати діяльність штабу Звенигородського коша⁵. У своєму виступі на 2-му Губерніальному з'їзді Київщини він зазначав, що Вільне козацтво повинно бути “більш культурною

¹ Нова Рада. – 1917. – 2 вересня.

² Тютюнник Ю. Вказ. праця. – С. 98.

³ Там само.

⁴ Звенигородська зоря. – 1917. - 29 травня.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 811. - Оп. 1. - Спр.1. - Арк. 103,

силою, ніж фізичною. Щоб воно було корисним, то воно повинно бути дисциплінованим”¹. Подібні вимоги до Вільного козацтва містилися і в доповідній записці керівників Уманської повітової земської управи, які, визнаючи необхідність організації Вільного козацтва, водночас вимагали, щоб туди записувалися лише “кращі люди з місцевого населення”². Все це, звичайно, помічали українські керівники. У серпні 1917 р. в промові на соціал-демократичному вічі-концерті голова УГВК С. Петлюра визначив “козакофільство” як “небезпечний елемент у військовій справі”. Небезпека, на його думку, полягала в тому, що воно може стати знаряддям у руках “буржуазії” проти “інтересів демократії”³.

Незважаючи на таке негативне ставлення до Вільного козацтва, Центральна Рада та Генеральний секретаріат змушені були продовжувати розробку планів його підпорядкування: по-перше, неможливо було зупинити стихійне створення вільнокозачих загонів, а, по-друге, ці формування були потрібні для боротьби з анархією і безладдям, що наростали. Однак їх завданням вважалася лише “боротьба з дезертирством та самоохорона людності”⁴. Як можлива військова сила Вільне козацтво не розглядалося. Причину цього слід шукати не лише в

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2245. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11зв.

² Там само. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 150 – 150зв.

³ Цит. за: Жук А. Вказ. праця. – Ч. 21 – 22. – С. 42.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2245. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9зв.

підозрах щодо “контрреволюційності” руху, але і в тогочасній військовій політиці української влади. Її завданням було перш за все забезпечення недоторканості російських інтересів, які трактувалися як спільні завдання майбутньої федерації. Збереження боєздатності армії і непорушності фронту була першочерговим. Завдяки цьому, як зазначає Г.Гаврилюк, українські лідери сподівалися “примирити російські політичні чинники з втручанням Центральної Ради до військових справ”¹. За умов такого компромісу Вільне козацтво, як альтернативна військова організація, не мало права на існування. Тому воно завжди розглядалося як проблема внутрішніх справ, але не військових², а дозвіл на його озброєння та вишкіл мав дати перш за все Тимчасовий уряд та російське військове керівництво³.

Отже, зародження вільнокозачого руху було ознакою здорового соціального консерватизму українського селянства. Реставруючи старі козацькі традиції, воно намагалося захистити свої інтереси, особливо право власності. Але, будучи абсолютно стихійним, цей рух зберігав як конструктивні, так і деструктивні тенденції. Щоб повною мірою виявити свій творчий потенціал, він мав отримати підтримку з боку української влади.

¹ Гаврилюк Г. Українська військова політика в 1917–1918 рр. Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. – Харків, 1998. – С. 11.

² ЦДАВО України. – Ф.3293. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3 зв.

³ Там само. – Ф.811. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 156.

Зволікання ж Центральної Ради з наданням такої допомоги вели до посилення його внутрішніх суперечностей.

К.Галушко

**"Хліборобська ідеологія" В.Липинського у системі
східноєвропейського аграризму.**

Однією з недосліджених проблем історії суспільно-політичної думки Східної Європи є ідейні зв'язки та контакти між аграрними рухами країн регіону. Політична доктрина *аграризму* - справжній феномен першої третини ХХ ст., була оригінальним продуктом східноєвропейських соціально-економічних проблем. У вказаному регіоні переважну більшість населення становило селянство, що й спричинило появу специфічної ідеології цієї верстви населення. Вчення аграризму наголошує на тому, що селянство - землеробська верства - зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Ще з початку Нового часу даний регіон був периферією європейської економічної системи (чи "світу-економіки", за Ф.Броделем), а надалі став сировинно-аграрним придатком індустріального заходу континенту. Відставання від